140501

М. ПРОЛІС

В ТЕНЕТАХ ДАЛЕЧИНИ

ПАМЯТІ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ

ПРАГА—БЕРЛІН, 1924
ВИДАВНИЦТВО „НОВА УКРАЇНА“

М. ПРОЛІС

В ТЕНЕТАХ ДАЛЕЧИНИ

ПАМ'ЯТІ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ

Канадське Товариство Приятелів України
(Осередок Торонто)
ПРОЄКТ «ВІДРОДЖЕННЯ»

ВИДАВНИЦТВО НОВА УКРАЇНА

ПРАГА—БЕРЛІН, 1924
ВИДАВНИЦТВО „НОВА УКРАЇНА"

17.06.99
НАУКОВА БІБЛІОТЕКА
№ 140501
9280145

Друковано в друкарні К. Ґ. РЕДЕРА, тов. з обм. порукою в ЛЯЙПЦІҐУ

Ах, ти, тоска проклята! Ох, докучлива печаль!
Гризеш мене з малих літ, як міль одежу, як іржа сталь.
Ах, ти, скуко! Ах, ти муко, люта муко!
Де не піду — все з тобою, всюди, всякий час
Ти, як риба з водою, все коло нас.
Ах, ти, скуко! Ах, ти муко, люта муко!

Григорій Сковорода.

На Либедь Кияни виганяли скотину. Заспані дівчата з довгими лозинами в руках протирали очі й зацікавлено дивились на чудного юнака в зеленкувато-рудому сурдуті, в панчохах, що йшли до самих колін, в якихось дивних, припорошених, старих, але зовсім незвичайних черевиках, у високому брилі.

Обличчя було молодаве, все поголене, з легкою дитячою усмішкою.

— Добрий ранок, дівчата!

Дівчата чмихнули, затулили рота рукою й засоромлено відвернулись.

— Не впізнаєте земляка?

Григорій іспинився, зняв бриля й червоною хусткою витирав піт на лобі.

Дівчата відійшли в бік і зацікавлено стежили за юнаком.

Юнак хвилину постояв, а далі сів на пеньку широкої верби й почав передихати.

— Київ! Київ! Alma mater! Хай Бог благословляє!

Берег річки був яскряво-зелений. На оболоні завзято скубли молоду траву табуни гусей. Инколи піднімали голови й лагідно сюсюкали до гусенят.

В той саме час ізза гори, зза низеньких будинків, що впірнули в густу, ще зовсім свіжу зелінь, визирнули перші смуги промінів, загорілись у росах і розсипались на довгі рясні лінії.

В Лаврі вдарив дзвін і заспівав довгим срібним голосом — кудись у широкі простори, на Бровари й Ірпень.

Григорій устав і напружив слух.

Очі загорілись дивним вогнем і раптом запливли сльозами.

— Свята земля! Рідна, свята земля!

Григорій підсунув торбинку, причепив набік дивну чорну з білими костяшками сопілку, стукнув високою палицею, усміхнувся якійсь радісній думці.

І пішов легкою бурсацькою ходою, простягаючи довгу шию вперед.

З воріт дехто визирав і дивувався довгому струнку юнакові.

Григорій до всіх привітно посміхався, наче кожного з них знав.

Попід горою князя Володимира тихо булькотав струмок.

Старий, ізчорнілий хрест сумно похилився надолину, простягши перехрестя в повітрі, над вітами дерев, наче захищаючи від нападу.

У прогалину визирнув Дніпро, що бурхливо грався на сонці й од утоми бризькав піною.

І знову спинився Григорій і замислився . . .

Тінь Володимира, сиза у промінях ранку, пройшла перед очима, хвилину постояла під горою і спустилась на долину.

Згадав за все.

Хотів старий князь, як добрий господар, дати радість землі, а що сталось . . .

Чому вона опурпурена вся кров'ю? Чому полягли над нею печали і стогін?!

. . . . Радісно тішив серце повний, срібно-дзвінкий поклик Лаври, що спокійно що-ранку благословляв землю.

Григорій пішов далі, але зразу ж стало чомусь сумно.

Той смуток, що завжди, ще з дитинства точив серце, раптом ізнову повстав.

Там, за кордоном, блукаючи по чужих землях, Григорій позбувся його був зовсім. І було тоді надзвичайно радісно, легко, й кожний день був святковий.

Чому ж це знову, тутечки, він починає входити в серце?

Під новою брамою вряд сиділи старці й жалібно голосили. Один із них грав на ліру й так захопився, що, здавалося, забув і за саму милостиню. Поруч із духовними піснями вривалися поодинокі жалі за ще недавно минулим, і невеличкий гурт людей слухав старого лірника.

Це особливо вразило Григорія.

Проте, він постояв хвилину й пішов у браму.

В мурах манастиря снували поодинокі гуртки прочан, побожно вклонялися кожному місцю, заходили в келії і звідти виходили, спітнілі й засмучені.

Серед прочан були переважно жінки, всі одягнуті в темне. Григорій згадав, що тепер весняні хліборобські роботи, й чоловіки всі в полі.

А проте дивно було бачити цей люд, ще недавно такий сміливий, а нині покірний, пригнічений.

— Чого ви шукаєте серед цього зчорнілого каміння?

Одна бабуся дуже вважно приглядалася до чудного, всього поголеного юнака.

Григорій привітно усміхався — хто зна, може, землячка з Лубенщини сюди забилась . . .

Але раптом бабуся відвернулася, почала хреститись і плюватись.

— Німець куцохвостий! І сюди забився! Геть погане, нечиста сило!

Григорій голосно розсміявся. За старою бурсацькою звичкою хотів показати язика й подратувати сердиту бабу, але раптом затих і пішов до церкви.

В церкві йшла служба. Тріщали жовті воскові свічки перед образами. Товпився нарід, по боках стояли чорні постаті в високих клобуках, жовті, скам'янілі.

І зразу ж стало без міри нудно від цих тупих здерев янілих облич, од того хору, що дико викрикував на криласі.

Згадалися служби католицькі, злагоджені, врочисті, з прекрасною врочистою музикою і хлоп'ячими співами.

— . . . . Herr Pfanne! Herr Pfanne!

В долині Райну сяяло сонце, зеленіли густі виноградники й синіли в небі верхів'я гір, — верхів'я гір, що підносять людський дух кудись у далечінь, у чарівну мрійність.

— Signore Scovorodá! Signore Scovorodá!

Це кликала юна палка Італійка.

А сіньоре Сковорода толі тікав, як дикий звір, що впіймався в тенета. Італійка дзвінко сміялася над дивним „Russ"-ом

Сковорода вийшов із церкви. Дехто з ченців уважно дивився на нього. Можливо, що впізнавав, але Сковороді неприємно було зустрічатися й говорити.

Мав на думці йти додому в Чернухи. Дорога лежала через Поділ, і Сковорода при нагоді хотів заглянути до Академії.

Навколо Академії тихо шелестіли явори. у стінах будинку стояв густий; нудний бурсацький шум.

Товсті присадкуваті кольонади будинку сумно, по-старечому дивились на Сковороду.

Чомусь було тоскно й рівночасно приємно.

Згадалось юнацтво, ті шалені події втікання до Дніпра, на нічні лови риби, на околиці Київа, в чужі сади.

Розстилалось якесь широке барвисте життя, — а для більшости воно мало замкнутись у стінах манастирів для служби важкій митрі.

Дехто з бурсаків несміливо виглянув, придивився і впізнав:

— Грицьку! Це ти?!

— Я.

— А що це на тобі? От чудний який, їй-Богу. Як Німець лопуцьковатий.

— І це в вас усі отак ходять у Німеччині?

— А як кому доведеться.

— Ну, брат, і чудний ти! Їй-Богу!

Старший, високий чолов'яга почав уважно оглядати.

— А я тобі скажу, що нічого, брат, добре. І я б охочий одягти замісць оцих лапсердаків. Теліпається тобі — тільки собак дратувати на Подолі.

— Ну, а як вам тут живеться?

— Нам? Нудно! Намилуємо святе письмо так, що аж млісно робиться. Голова набубніє тобі, як лубок. Нудно, братухо, дуже нудно. Та й на дідька воно? В ченці йти не хочеться, а так на Московщину, до цих Етіопів . . . . Теж, брат, несолодко.

— . . . Ех, на коня б оце та в степи широкі! Гойдай тоді хвилі вітру — тільки держись.

Він трохи помовчав.

— Слухай, Грицьку, а покурить нема в тебе?

— Ні, я не курю.

— От шкода! А кажуть, Німці добрий тютюн курять.

Сковорода хутко попрощався й пішов далі.

— — — — — — — — — — — — — — — — — —

Зза Дніпра чомусь довго не повертався човен.

Сковорода сів у холодку під вербою і почав чекати.

Сьогодні зранку, як тільки засіріло надворі, Сковорода подався в дорогу і встиг пройти більш як 30 верстов. У тілі почувалася втома, голод уже морив. Враження від Київа дивно плуталися зо споминами про попереднє життя.

Сковорода згадав, що в торбині був хліб. Він вийняв сухий шматок, натер цибулею і з насолодою почав їсти.

Потім підійшов до невеличкого струмка, що протікав ізпід гори, і з приємністю довго пив холодну воду.

Тоді знову сів на старе місце й почав грати теплі задумливі мельодії на дивній сопілці з білими кісточками.

На Дніпрі купалося сонце, розбивалось на дрібних хвилях, у шумах хвиль, у далечіні затонів переливало веселками. Над хвилями вставали чайки, ластівки.

На тім боці біліли волохаті полові лози. А поза ними йшли безкраї ліси Броварів.

В сивині лугів майоріли стада товару з яскрявими плямами пастухів.

Чомусь ізгадались далекі юнацькі часи.

В осінні зоряні ночі йшов пішки з Чернух до Київа, в бурсу.

Чого так тремтіло тоді серце молодечим запалом?

Чому так хотілось тоді жити звичайним життям — любити простори, сонце, сині далечіні?

І ось хтось розрізав життя на дві смуги. І жадна з них не знаходить собі місця ні тут, на батьківщині, ні там — у далеких краях.

Якоюсь радістю невиразною, ще не освідомленою ваблять ліси і безкраї обрії степів.

Хто кличе туди, за бузові обрії? Що за ними має розгорнутися?

Якась дівчина, вся в темному, пішла лісовими стежками, на росяні поляни, з нерозгаданою усмішкою на вустах. А від неї лягла довга сіра тінь.

. . . Тінь! Це перший символ туги. Тому так болюче, в камінчик стискується серце.

Під тихі журливі згуки флєйти мимоволі повстали далекі закордонні дні.

Долина Райну, ще юна і свіжа, вся заросла великими незруйнованими лісами. На гострих виступах іще хмурилися старі темні замки. А внизу молоді сади й виноградники. Поміж ними білі привітні будинки Швайцарців.

І все обперезане горами.

Куди не глянь оком — скрізь застигає зір на холодних карбованих лініях, яскряво білих, червоних і синіх.

Гори гнітять густими тінями вечорів.

Гори благословляють янгольською радістю кожний сояшний ранок, коли сонце довго-довго вмивається й не натішиться собою.

Тоді серце голосно стукає у клітку й хоче спорхонути й понестись на верхів'я гір.

Стрункий довгоногий Григорій із легкістю гірської лані хутко переходив із перевалу на перевал.

І не було втоми духові, і втома тіла була без краю приємна.

В невеличких тихих коршмах, у єзуїтських орденів любив спинятись. Там випивав кухоль холодного молока зо скибкою хліба з маслом; инколи давали свіжих яблук та винограду. Тоді серце наливалося соком.

І скрізь привітна зустріч, несподівана й цікава пригода, і скрізь бажаний гість.

Як приємно бути завжди в гостях!

І що, властиво, наше життя, як не радість перебування в гостях? Але ж треба з'уміти провести цей час як-найкраще.

І що ми сами, як не тимчасові мандрівники на цій прекрасній планеті? Треба тільки з'уміти знайти відміряну нам зарані стежку.

Товстий, пузатий Жан Жак Руссо на одній із віль сердито бубонів:

— Я б, m-r Scovoroda, розвалив усі будинки, всі брудні оті ями гноюки — наші Парижі, Льондони, Марселі й Відні, я б поскидав усі прикраси, що натягують люде на себе. Ідіть, любі брати, на долини, в ліси, на простори голі, такими, як створила вас велика мати Натура. Ідіть і спізнавайте один одного. Сходьтесь і розходьтесь, і любіте один одного, і будьте вільні, як вільними створила вас Натура.

По-дитячому наївні й радісні очі насмішкувато стежили за нудною одноманітно-густою розмовою славетнього, але молодого ще фільософа.

Инколи в синіх очах загорався гострий вогник, глибоко прорізував мир, що розєднував двох далеких людей. І тоді Руссові ставало холодно й неприємно від того надзвичайно дужого, гострого розуму, що зразу розрізує блискучу думку.

Що за істота, що за дивний пастух, що прибився сюди з якоїсь незнаної країни, „Petite Russie", з сопілкою за поясом, неначе з якого ідилічного малюнку.

І чого він тут шукає?

Григорій уважно вслухався в усе. Але инколи за щирим вслухуванням проскакувала якась насмішкувата думка.

— А чому ж ти сам не роздягся й не пішов голим до Натури? Скинув би свій темно-червоний сурдут — і пішов би. Виставив би своє товсте волохате черево і грівся б на сонці серед Натури.

А, замість того, на гладкім череві товстий ланцюжок од годинника, і на ньому теліпаються якісь грубі, важкі цяцьки.

Відтак розійшовся з Руссом, думка сягала в нові просвіти.

І було легко від того.

А проте все ж инколи дратував товстий позолочений ланцюжок.

У Німеччині, в численних князівствах, невеликі студенські гуртки, в перервах між дуелями, за кухлями пива жваво обговорювали нові філософічні питання.

Ще жива була пам'ять Ляйбніца. Завзято сперечалися про можливість спізнання монад.

У Ганновері, куди заглянув і Сковорода, тиха, обгороджена могила в затінку лип, здавалось, мудро стежила за всім тим, що колишні, ще живі й суцільні, монади внесли, як подарунок вічности.

Скрізь лежали рівні, чепурно оброблені лани. Буйна картопля поміж садами тяглася довгими смугами.

І було приємно стежити за цією завзятою чепурною працею й нудно було від цих одноманітно-розплянованих ланів і садів із їх старанною обгорожею.

Як і звичайно, Сковорода не вагався заходити в перший будинок у німецькому селі. І там його зустрічали зразу недовірливо.

Але за вечерею після випитого доброго пива, йшли жарти, инколи і грубуваті.

— Herr Pfanne! Herr Pfanne! Сковорода! Поставив на плиту, й шкварчить сало! Ха-ха-ха-ха! Herr Pfanne! Чого ви сюди забилися?

Сковорода залюбки розповідав про свою науку, мандрівки, про свою улюблену, нікому невідому країну.

— О, ja! О, ja! Наука — це добра річ! О, якже, якже!

— А в Малій Русі хиба́ нема вищих шкіл і студентів?

І Сковорода знову розповідав про свою Alma mater.

Але в ній не всі науки добре проходять. А він хоче обняти все, дізнатись найкращого знання.

— О, як же, як же! Kleiner Russe! Такий маленький, зовсім маленький Russe! Але чому Herr Skovoroda такий високий? Певне, він з високої Руси! Ха-ха-ха-ха!

Сковорода вчував, що його тут ніколи ие зрозумію́ть і спозаранку хапався як мога швидче відійти.

Був і такий випадок. Якась одна дівчина, дочка німецького господаря, на прощання нарвала й подарувала букет квіток.

Сковорода зніяковів, почервонів, якось незґрабно зклонився, а далі просто побіг, зробивши кумедну міну.

А дівчина ще довго дивилася слідком за ним своїми великими, спокійно-синіми очима.

І ця подія чомусь довго не виходила з голови....

Тим часом на середині Дніпра, не знати звідки, з'явився човен. Старенький дідусь, увесь у білому і сам білий, із розчервонілим, іще молодавим обличчям, вимахував довгим веслом. І човен його хутко прорізував струмені вод.

Коли човен під їхав до берега, Сковорода встав і привітався.

— Ти тільки самий тут і є, козаче?

— Здається, більш нікого, дідусю!

— Та я й сам бачу, що нікого. І охота ото клопотатися зза одного, скажи на милість. Наче я в найми до кого став!

Дідусь, очевидячки, був зовсім незадоволений.

— І чого воно так, що о-півдні нікого тобі й медом не закличеш до човна. Наче муха взимку — ні однієї не побачиш. А вже як вечір, або ранок — тоді й не спекаєшся. Начіпляються тобі, як воші на кожух. Це тільки ти якийсь чудний, козаче, що кудись поспішаєш. І нащо б ото я турбував людей?! Ліг би собі, спочив у холодочку. А над вечір я б тебе й перевіз.

Проте нічого було робити. Дідусь мусів погодитись.

Григорій хутко зібрав усе своє манаття й сів у човен. Дідусь нап'явсь, одіпхнув човен од берега. Човен закрутився, але далі легко пішов насередину.

— Звідки, козаче, мандруєш?

— А що таке?

— Та щось дивний ти дуже. Німець — не Німець, Жид — не Жид. бурсак — не бурсак, а й на людину не похожий.

Сковорода усміхнувся.

— Так собі, мандрую світами.

— Що ж, може діло яке маєш?

— Ні.

— То по святих місцях ходив?

— І до цього не маю звички.

— Ну, тоді чого ж ти блукав, коли твоя ласка?

— Так. Ходив по науки в чужі краї.

— А, он як! Чи бач, яке діло.

І дідусь раптом змовк і став серіозніще гребти.

Тим часом човен переплив на другий бік річки. Хвиля стала тихша.

З правого берега перед очима замайорів Київ у своїй дивній красі.

З густих садів і гаїв визирали поодинокі будівлі. Палац ґрафа Потоцкого зорив над самою кручею високою шпилями, білими заломами. А над усім містом на сонці золотіли хрести Софії, Лаври, Китаєвої Пустині й Видубецького.

„Це тихі затони", думав Сковорода, „де серце людське, як бджілка, напивається ласки божої. А в них живуть годовані, черстві серцем свині і хрюкають. О, Господи, Господи! Як то буває, коли людина не знає своєї стежки".

Підпливали до другого берега. В'їхали в затон. Вода була тиха і блискуча — спокійна, як свічадо. Тіні човна й постатів у ньому спокійно лягали у глибінь. Мягко, засмоктуючи, хлюпало весло.

Було тихо й загишно, й не хотілось ні про що ні думати, ні рухатись. А так, упірнути у глибінь, дрімати й дивитись у прозорі води

— А скажи, будь ласка, коли ти вчений чоловік, — перервав задуму дідусь, — я от звірив небо, плаваючи по річці, та ніяк не можу в тямок узяти, чого воно так буває: одні зорі жовті, другі сині, треті червоні, а то є й вогняні — білі? Одні собі спокійно світять, другі все тремтять, бризкають, наче куди поспішають. Чого воно так буває?

Сковорода раптом прокинувся й заохотився розповідати.

— Чи бач, яка штука. А чого вони так блимають?

— А то, бачте, вони крутяться. Кожна зірка або крутиться довкола себе, або навколо якоїсь більшої зірки, так, як наша земля.

— Хиба́ наша земля теж крутиться?

— А, звичайно, навколо сонця.

— А чи в тебе, чоловіче, в голові не крутиться?

— Чого так?

— Та де ж таки видано, щоб земля крутилася навколо сонця, як вона стоїть собі на місці, що й не зворухнеш її.

— Та то нам так здається, бо й ми разом із нею крутимось.

— Та бачу, бачу. Тільки, мабуть, не всі крутяться. Щось ти таке почав, козаче, що й не ьторопаєш, до чого воно.

Він замовк, над чимось замисливши́сь.

— А в Бога ти віруєш? — раптом запитав він.

— А чому мені не вірити?

— Ну, мо' й так. А то є такі серед вас, що не вірують.

— То дурні всякі, що думають, наче вони своїм курячим мізком усього дійдуть.

— Ну, може, й так. Я неписьменний чоловік, не скажу тобі нічого.

І дідусь замовк, поволі хлюпаючи веслом.

На бе́резі Сковорода вийшов, а дідусь поволі підплив у тінь під верби і там задрімав на човні.

Сковорода відійшов кілька кроків, роздягся і вперше за довгі роки скупався в річці. Незабаром одягся, подивився в-останнє на Київ, що купався в розпаленому бузовому тумані, й помандрував далі.

Дорога була відома ще з бурсацьких часів, бо добре зміряв її, багато разів мандруючи.

У Броварах переночував, а другого ранку, як тільки заревла скотина, йдучи на пашу, подався далі.

Опівдні вийшов із широкої смуги лісів.

Далі тяглися розлогі степи.

Инколи траплялися польові озера, зарослі очеретом, осокою, густою травою.

Ще майоріли червоні маки в степу, жовтий дрік і буркун зорями розсипався навколо.

В небі гуляли тужливі кібчики, шуліки.

Захоплене серце розливалося широким струменем невимовної радости. Хотів упасти, цілувати землю, притиснути до грудей усі трави й квіти — і перетворити один мент у вічність. І послати в небо радісну хвалу Творцеві.

В степу в далечіні попадались, як яскряві плями, орачі, що поволі собі піднімали важку цілину, з насолодою гукаючи на волів.

— Гей, гей, сіромахи!

З ними й ночував инколи. З вечора варили кашу. Потім іще довго не засипали, в темряві, що так вабить до щирих, довірливих балачок, довго оповідали ріжні пригоди, казки, чудні неймовірности.

Відтак Сковорода непомітно устрявав у розмову й починав оповідати за своє життя.

В степу літньої теплої ночі всі люде рівні. Але було особливо приємно відчувати близькою людину, що так дивно уладнала своє життя.

Тому зверталися до Сковороди просто, але з особливою інтимною пошаною.

Потім хутко всі засипали, закопавшись у траву.

Тільки Григорій довго не спав. Стежив за вогнями, що блимали в небі, й силкувався розгадати велику загадку Відвічного.

А в душі поволі спліталась і наростала одна рішуча думка.

І від того серце боліло і хвилювалося.

Справжні ліси починалися тільки коло Лубень. Звідси до Чернух зоставалося 25 верстов. Але Сковорода почував уже втому.

А проте в самих Лубнях не хотілося зоставатись, та було ще й рано.

Хутко пройшов вулицями, на хвилину спинився зором на Сулі, що розлягалась широкою лукою і кривулястою стьожкою йшла кудись у глибінь татарських степів. Під горою ще де-не-де тулилися поодинокі білі хатини міщан, а над ними важко лежали незґрабні казарми Петра Першого й поруч із ними за пузатим козачим собором струнко підні-малися вгору високи білі кольони зруйнованого замку Яреми Вишне-вецького.

Одним оком зирнув, чомусь засмутився й повернув на чернуську дорогу.

За містом зразу ж починались ліси. В них були вузенькі доріжки.

Сковорода звернув на них.

Навколо йшли густі кущі, а над ними випинались у височінь старі дуби. Було зовсім тихо. Лише на верхів'ях крякали ворони. Инколи зпід кущів визирали сині дзвіночки, білі кашки, ріжнобарвні купала.

Дорога хутко збігала вниз.

У сутінку байраку, в глибокій тиші і прохолоді дзвінко співав соловейко, його передражнював шпак.

Сковорода мимоволі заслухався. Раптом узяв сопілку й почав грати на голос соловейка.

Соловейко на хвилину заслухався, а потім завзято почав переспівувати.

Сковорода засміявся й пішов далі.

Внизу поволі котився потік. Густі верби вкривали його похилими вітами, подалі йшли кущі осичини, важкі тополі, де-не-де старі дуби.

Инколи вискакували до річки кози. Угледівши дивну, напевне ворожу істоту, щулили на хвилину вуха й тоді тікали у гущавину.

Зрідку попадалися поодинокі хуторянські оселі. Кудлаті собаки люто кидалися на подорожнього. Але Сковорода спокійно відмахувався своєю карлючковатою палицею.

Довго хуторянка, приставивши долоню над брови, стежила за дивним подорожнім і тоді поволі йшла до хати.

Нагорі попадалися невеличкі поляни.

На одну з них падала смуга далеких просторів. За другим яром знов ішли рівні степи. В далечіні майоріли високі струнки явори і пляма білого будинку, але знову гущавина лісу заступила цей краєвид.

Тим часом сонце поволі сідало. Тіні на дорозі густіщали, віяло густою прохолодою.

Десь загавкав собака і стих. Сковорода прислухався й пішов назустріч згукам.

Незабаром виринув тин, за ним солом'яна катрага й ряди вуликів.

Собака загавкав іще дужче

Через хвилину вийшов високий, кремезний, але підстаркуватий чоловік.

Сковорода наблизивсь і привітався.

— Здоров, здоров був!

Сковорода попрохав напитися.

— А хто ж ти будеш? — поспитав пасішник.

— Земляк, чоловіче добрий, — одповів Сковорода.

— Звідки ж ти й куди простуєш?

Сковорода сказав.

— Ну, то заходь перепочинути трохи. А коли охота, то й переночувати можна, бо до ночі ти вже не дійдеш додому.

Сковорода радо зайшов. Великий грізний собака ще сердито гарчав, але вже й починав махати хвостом.

Пасішник гонорливо зняв бриля, а далі закликав Сковороду в катрагу.

В катразі було тихо, привітно. По долівці розстелена свіжа солома. Стіни дбайливо обставлені очеретом. За перекладинами лозини висіли коряки, рійниці, ножі, ріжне приладдя.

Пахло медом, свіжою вощиною.

В кутку забилися бджоли й довго заспокойливо гуділи.

Сковорода випив води і з полегкістю передихнув.

Пасішник увесь час уважно стежив за ним.

— Ну, бачу я, чоловіче, що ти гість незвичайний для мене. Хто б ти не був, а перепочинь часину, а я піду пошукаю гостинця.

За кілька часу пасішник повернувся і приніс кілька стільників меду.

— Ось, козаче, шануйся, що Бог послав.

Обидва сіли їсти. Пасішник у перервах кидав короткі запитання, щось, видно, міркуючи над словами Сковороди.

Згодом вийшли з катраги.

На пасіку лягли густі, пронизані золотою порохнею проміні, високі верховіття дерев золотіли в останнім сяйві заходу, дулось і приськало золотом небо.

Д 280145

Харківська Державна НАУКОВА БІБЛІОТЕКА ім. В. Г. Короленка № 140501

До вуликів злітались останні бджоли. Всередині йшло тихе гудіння. Обидва потроху гомоніли і в розмові непомітно вийшли за пасіку. Вузенькою стежкою піднялися вгору й вийшли на узлісся.

І знову встали ті ж самі степи, що були промайнули перед очима Сковороди, але цього разу широкі, безкраї, з густою лямою лісів по один бік, з поодинокими силуетами дерев десь на обрії.

Тиха вечірня задума лягала на степ. Десь в далечіні над Сулою визирали білі плями Мгарського манастиря.

А степ поволі вростав у небо.

Григорієві приємно було провадити розмову з дідусем.

Він мав, як видко було зі всього, живий допитливий розум, усім цікавився, про все розпитував, до всього мав свою думку й инколи гостро кидав її, але просто й щиро, по-дружньому.

— Ну, що ж ти думаєш робити в нас, козаче?

— Хто зна, чоловіче добрий. Ще не знайшов своєї стежки.

— Чого ж так? Стільки шукав і не знайшов?

— Чим довш шукаєш, тим трудніще вибірати. А проте думаю понести свої скарби, ті маленькі знання, що Бог нагородив мене — понести своїм.

— Чи тож зрозуміють тебе?

— А чого ж не зрозуміють? Усякому Бог одміряв частину свого розуму. І всяк розумну думку прийме.

— А на що вона йому? Все це зайве, козаче. Ти краще розказуй, як треба гарбузи садити, як за скотиною ходити, за пасікою. Тоді тебе приймуть і скажуть, що ти корисний чоловік. А то що твої слова? Ти будеш говорити про Бога, чисту совість, правду людську. На що й кому вони здались? Хто тепер живе по-правді, хто шукає її? Нема її, ніколи не було й не буде!

— В кожного живе вона в серці. І колись настане час, прокинеться людина, — а навколо ранок, сонце сміється, пташки співають. І засміється людина від радости великої і спізнає свого Бога, своє щастя.

— Ех, горе тобі, козаче, буде. Будеш ти отак блукати світами і ніде не знайдеш собі притулку. Гіркий тобі випав хліб.

— Я не женуся за ласощами, за хлібом легким. . .

— Та все ж їсти тобі й жити якось треба?

— Всяк находить собі поживу в житті. Жадна тварина під божою рукою не загине без його на те волі.

— А все ж, скільки їх гине що-дня. Ти глянь: коло кожного вуліка падають мертві бджоли. Хіба ж вони в чому грішні перед Богом?

Сковорода нічого не відповів. Лише сумно посміхався.

Навколо лягала м'ягка сутемінь степу. Поволі розстилалось зоряне небо.

І знову Сковорода заглянув у безмежність зоряного світу, пронизав на хвилину тужливим зором блималиві вогні — і злякався. Як і раніше, повстала велика безконечна загадка відвічного — і гнітила своєю неясністю, непереможною волею.

— А проте, дивись сам, козаче, — м'ягко додав пасішник, — я чоловік простий, не все мені видко. Може, і знайдеш собі щастя.

Сковорода тепло і вдячно поглянув на нього й нічого не відповів.

Тої ночі солодко спалось у свіжім повітрі катраги.

Тихо співали нічну пісню бджоли. Десь далеко чиїсь пташині пискливі скарги капали в сутінь ночі. Тільки дуб таємниче шумів листом.

Вранці обоє знов розбалакались. Потім довго снідали.

Сковорода зацікавлено оглядав пасіку.

— Ти знаєш, козаче, як буде тобі охота, — навідуйся сюди, коли потягне. Тут можеш собі спочити, можеш читати, писати. Що хочеш роби, тай погомонимо трохи.

Попрощалися вони тільки, як сонце повернуло на вечір. Спека спала, і Сковорода, спочивши, хутко й бадьоро пішов додому.

— — — — — — — — — — — — — — — — —

Многа закуталась уже густим туманом. На бе́резі спали гуси, заховавши голови під крила. Закрекотіли трівожно качки, сонно загавкали собаки.

В маленькі віконця її блимали сірі вогні каганців.

Сковорода пройшов знайомою дорогою містечко, минув коршму на майдані. Далі вузенькими кривулястими вулицями заховався в темряві.

Було тихо навколо. Від невиразного хвилювання серце голосно стукало у грудях.

Увійшов у двір. Було порожньо й моторошно. Ворота і хвіртка щільно причинені, але мотузки на них струхлявіли.

У дворі поріс спориш.

На горбді видко густий, застарілий бур'ян. У маленькому садку кволо п'ялися зпоміж трави поодинокі кущі квіток.

Пахло застарілою пусткою.

Григорій хвилину постояв, прислухався, далі рішуче підійшов до дверей, натис. Вони були замкнуті. Тихо наблизився до вікна, заглянув. Було порожньо й темно.

Ще не ймучи віри нічому, голосно постукав, але йому ніхто не відповів.

Тоді неможливе стало ясним і цілком певним.

Те, що зовсім за ці роки навіть не спадало на думку, сталося просто й несподівано.

Ще раз в-останнє рішуче постукав. А далі безсило спустив руки і став прислухатись.

У сусідському дворі рипнули двері — хтось вийшов надвір.

Григорій наблизився і привітався.

— Хто там? — поспитав жіночий голос.

Григорій обізвався.

— Та чи це не Грицько? Ох, лишенько, звідки ж ти взявся. А ми вже покладали, що тебе й на світі нема. Ось який час, а од тебе ніякої чутки. То було коли-не-коли, та й покажешся, а то зовсім не видно.

— А де наші, не знаєте? — поспитав Григорій.

— Які ваші? Та хиба ж ти нічого не знаєш?

— Та ось стукаю, стукаю, та ніяк не достукаюсь.

— Е, братіку рідний, не достукаєшся вже. Хоч скільки вже не стукай — не встануть, не обізвуться, — і жінка почала плакати.

— Як не встануть?

— А так, соколику. Подякували тобі красненько...

Те все, що так міцно давило коло серця, раптом розлилось і пішло тонкими-тонкими струмочками крізь серце в горло, звідти виступило на очі.

Відтак стало легше.

— Коли ж це сталося?

— Та вже три роки.

— Ну, а Андрійко?

— А Андрійка, як сирітку, забрали тут одні заможні люде за пастушка. Так він, сердешний, захворів на голову та й пішов слідом за батьками.

Щось упало важко кудись у глибінь прірви.

Від того було на душі м'ягко й тужливо.

І хотілось довго-довго говорити з цією жінкою.

— Так би й не впізнала тебе, — придивлялась жінка, — не то пан який, не то Німець.

Сковорода нічого не відповідав і розпитував далі.

Вони ще довго розмовляли. Далі Сковорода поспитав про тітку Секлету, материну сестру, й пішов до неї.

Тітка довго плакала, притискала довгу шию Григорія до себе, обливала сльозами й примовляла.

Потім почалися довгі родинні розмови.

Другого дня ще зарані Григорій пішов на кладовище.

У самім кутку, сливе поруч лежали дві могилки. Хтось устромив недбайливо два кущі червоних порічок. Але при пильнішім огляді Григорій побачив кілька рядків барвінку в головах матері.

І це особливо втішило й розхвилювало.

Згадались давні дитячі часи. Літніми днями ходив він на поле ще маленьким хлопчиком.

Мати полола, зігнувшись, потонувши в колосках пшениці, Григорій робив пічурки на дорозі, в поросі садив баштани.

А далі від нудьги виходив на могилу.

Там на обрії в розпаленому повітрі мріли якісь дерева з вузенькими прогалинами.

За ними було якесь прекрасне казкове життя.

Не треба там ні пшениці полоти, ні важкої роботи робити, ні жити в хаті, ні слухати довгі скарги й клопоти.

Якось проходив у солом'яному брилі, в сірій рясі діякон, широко розмахуючи палицею.

Взяти б палицю в руки й, таксамо розмахуючи, піти туди за обрій, де йде щасливе життя.

І тоді зразу ж випадала з рук тонка стебелинка бур'яну, і ставало моторошно.

І ставали сірими, виснаженими зелені лани, перегорілою земля. І мамуся виглядала злиденною, вбогою постаттю.

І хотілось кудись утекти, заховатись під горбом у високу траву і зникнути там, заснути.

З старим батьком їздив по сіно. У мріях спліталися літні зоряні ночі — і чомусь дратував подертий, запорошений бриль батьків, старі вибійчані штани і маленька кобильчина, що пнулася під гору.

Нині знову повстала та ж сама нудьга, але ще глибше різала серце. Широка смуга прозорої мли, що слалася на обрії, раптом розбивалася на дрібні скалки, як голки скла, й застилала ввесь світ великою нудьгою. Нудьга потроху сунула й сунула, як потоки великої повіді.

Але навколо був спокій. У глибокій тиші розпаленого повітря тихо шелестіли вишні, похило журилися старі хрести.

Тіні померлих виснажених хліборобів парились на сонці.

„Хто знає, що думали старі, як помірали. Які слова злетіли з їх вуст в останній мент? Хто знає — може, якийсь заповіт єдиноцінний і правдивий зоставили — і він безсило розтанув у повітрі!"

З такою думкою Сковорода повертався в село.

І те почуття нудьги, що так раптом повстало на кладовищі, знову піднялося, зросло.

Десь нудно кудкудакала курка, рохкала свиня під хлівом, гріючись на сонці, — пообношувані тини. На майдані коло коршми стояв гурт селян, стояв годину, дві й важко перетирав нудні, нецікаві розмови.

І від усього цього чомусь до нестями скиглило серце. Хотілось утекти, або ні — розвалити, розворушити цей замертвілий спокій.

Згадався Райн, білий, рвучкий, із шумливими пінявими водами, з білими, осяйними верхів'ями гір, що тікають у глибінь неба, що порівають дух у височінь.

Увечері прийшов далекий родич Пилип Сковорода, старий начотчик, ув окулярах, із товстою біблією.

Розгорнув книгу й почав сперечатися з приводу текстів створення світу. Григорій жваво захищав нові погляди. Пилип тупо обстоював свої думки. І суперечки що-далі то розгоралися.

— Та й що там казати, — я бачу, ти дуже мало тямиш у цьому, — скінчив Пилип; — ковалівський піп теж із бурсаків, так він куди краще за тебе знає.

Григорій лукаво посміхнувся.

— Ти щось од Німців набрався нового духу. Куди тобі, — а я думав — підеш у попи.

Пилип, очевидно, був незадоволений і хутко вийшов із хати.

— Ну, що ж думаєш робити? — поспитав якось дядько Гнат, чоловік Секлетин.

— Не знаю. Якось не думав.

— А чого так? Що ж тут і думати. Як на мою думку, — сідати тобі на батьківському ґрунті. Ґрунт добрий. Оженишся, поставиш нову хату. І будеш собі хазяйнувати. Святе діло, я тобі скажу. А там, гляди, в попи, або на якусь громадську посаду оберемо.

— Кожний своє знає, дядьку — відповів Григорій.

— А що, може, не так?

— Це мені не до смаку.

— Легкого хліба шукаєш?

— Ні, не легкого, а не хочу черева набивати гноякою. Не хочу духа припинати, як коняку до стійла, бо дух — це перш за все.

— Однаково без цього не проживеш.

На тому розмова і скінчилася.

На село Григорій виходив рідко, але там ішов вже поговір.

Говорили, що перекинувся на німецьку віру, тому й ходить по-німецькому.

Вставав Григорій рано, виходив надвір і йшов далі в степ, у затишні байраки. Бачив, як сонце сміялося до роси, як земля благословляла новий день.

Новий день! Це народження зовсім нового світу, нового життя. В цьому великому світовому колесі скільки за ніч сталося значних подій. Народилися нові істоти і з радісним криком простягають маленькі рученята.

В цю пору десь у світовому просторі народилися з космічних туманів нові сонця, сформувались і благословили цей величній мент, якого ще не було в вічности, — і засміялись.

А тоді подались у простір, пройти призначену путь.

Йшли великі потоки життя з грудей Одвічного.

І захоплене серце Григорія радісно до сліз тріпалося в тонкій клітці.

Виймав сопілку й починав істиха грати.

Навколо паслися гурти товару, овець.

Зацікавлені діти підходили ближче, але все ж на певній далечіні, і слухали.

Григорій думав.

Кожен ярок, кожен байрак, кожний клаптик землі має свою, властиву йому одному прикмету, свій власний клаптик душі.

Той, хто спізнає цей клаптик душі, той одчує великий дух Одвічного, розпорошений скрізь, по всіх живих просторах світу.

Хто є Відвічний? Це споконвічна істота, що породила туманности, бо мусила створити їх, не думаючи, що з них вийде. Але в кожній монаді цих туманностів лежала нова можливість безконечної творчости, початок величезної путі, що знову призведе в первісне лоно, на перси Відвічного.

І тому треба спізнати в кожному подиху життя голос Одвічного — тоді стане велика світова гармонія.

І від цього ставало радісно, і весь світ навколо прибірався в пишні дівочі прикраси.

Дівчина, що йшла з свічкою на лісові поляни, радісно усміхалась — і тінь од неї кудись далеко зникла.

— — — — — — — — — — — — — — — — — —

Дні пішли одноманітно й нудно. Григорій одчував, як поволі вплітається в серце тиша і спокій, думка вкривається намулом, дрібні клопоти зростають. І ставало страшно.

На селі колись хтось засміявся над убранням — „Німець лопуцькуватий! Забув і хреститись!“ Ця дрібниця чомусь уразила.

Дома дядько сказав:

— Скинь ти, будь ласка, оцю машкару. Хоч станеш на чоловіка схожий.

Нашвидку зібрали сувал сукна й пошили одяг.

Одного разу зовсім спокійно, наче йшов куди недалеко, зібрався в дорогу

Хутко попрощався й пішов.

Згадав, що в золотоноській сотні є приятель з бурси, Корній Загнида, й пішов до нього.

Дорога була легка й приємна. Відчував, що раптом із чимось порвав найлюбішим, і від того стало легше.

Другого дня ввечір був у приятеля.

— Грицьку! Це ти? Де ти взявся? От так оказія?! . .

Приятель справді по щирости зрадів зустрічі.

— Ні, ти скажи на милість! Грицько Сковорода! Я таки часто згадував: де він подівся. Гляди, встругнув яку штуку! Так воно й є! Взяв та й утік за кордон здобувати знання. Ай, молодчага!

Корній Загнида жив старим паничем. У просторому козачому господарстві поралася стара бабуся. Скрізь було помітно старий господарський лад, але занехаяний молодим власником.

Після короткої розмови вони ввійшли у простору хату. Попід стінами стояли чепурні лави, по стінах — чисті миснички, полиці, рушники. На одній полиці купка книжок.

Але на підлозі валялося сміття. Видно, сам господар дуже мало дбав за це.

— Ну, чим же мені тебе шанувати? Випити хочеш, признавайсь по правді?

Але Сковорода рішуче відмовився.

— Ну, так і знав! Тобі тільки в манастир — я не знаю, чому ти не пішов. Ні дівчат, ні горілки! А я, братухо, почав цідити потроху, особливо, як трапиться добрий чоловік. З нудьги — більш нічого робити. Біля хазяйства панькатись не маю охоти. В попи йти не збіраюсь. А так, сиджу оце і для спочинку та розваги читаю Овідія.

— І в цьому маєш гармонію душі? — поспитав Сковорода.

— Яка там у дідька гармонія! А що ж мені більш робити? Що, я маю якісь здібности великі, чи що? Ех, братухо! Все це — ні до чого. Згниємо, помремо всі. На що тоді турбуватись, на що клопотатися? Краще ні про що не думати, а так, — шукати собі щоденної розваги.

— У кожного своя вдача, — знехотя сказав Сковорода.

— Ну, а що ж ти маєш робити, друже? Яку мету собі поставив? Ти ж — голова, Боже мій! — поспитав Корній Загнида.

— Не знаю. Ще не думав. Якось теж не знаходжу собі стежки.

— Боже мій! Хиба́ ж можна! Стільки вчився, таку маєш науку — і без діла. Хиба́ ж то можна? Можна сказати, сам —, як мандрівна Академія!

Корній Загнида порадив Сковороді вступити до переяславської семинарії за навчителя. Сковорода погодився.

Загнида написав листа до інспектора бурси, і Григорій на другий день, попрощавшися, пішов до Переяслава.

— — — — — — — — — — — — — — — —

Єпископ був людина ретельна, дбайлива. В бурсі за всім доглядав сам, нікому особливо не довіряючи.

Сковороду прийняв і почав зразу ж повчати. Говорив старі думки, давно відомі Сковороді ще з часів бурсацьких.

Григорій скривився, обережно подав кілька своїх думок, але гострих і рішучих.

Єпископ почав уважніш услухатись, розпитував про закордонне життя.

Григорій крок-за-кроком, але коротко, ні на хвилину не нарушуючи серйозности в голосі, почав розповідати за свої мандрівки.

— Але закордонне життя не пристало мені до вподоби, бо тамошні люде більш за земні блага дбають.

— Так, так, сину мій, починають там вольнодумствовати. Все це дуже шкодить людині. Й я тобі, сину мій, раджу не йти за цими химерами чужоземними. Навчай, як завели, як поклали отці.

Сковорода знову скривився. Але далі тихо засміявся й нічого не сказав. Відтак мовчки вклонився й вийшов.

— — — — — — — — — — — — — — — —

В маленькій хатині, з зів'ялими квітками на лутках у низеньких напів-круглих вікнах, Григорій завзято працював над складанням лекцій піітики.

„Образ — це символ, це відбиток у слові переживань. Це дух божий, що розсіявся в природі, а людина відчула його й одбила у слові."

Думка складалася за думкою. І в міру того, як вони розвивались, ставало очевидно, наскільки всі старі підручники були безглузді, тупі й нудні.

І хотілось усе це розламати, просто викинути на смітник, а натомісць вкласти живу душу.

Лєкції йшли з живим захопленням, і перший час Григорій поза ними, поза власною працею нічого не бачив.

Але чим далі, Григорій став помічати, що бурсаки просто призвичаїлись і до його лєкцій.

І тоді стало ясно, що загальний стан навчання відбився і на його лєкціях.

В авдиторії сміялись, на задніх лавках перекидались папірцями, малювали карикатури.

Одного разу Григорій це завважив, і в відповідь на це хтось грубо засміявся.

Більшість навчителів були жонаті, мали численні родини. Розводили свині, кури, збірали великими лантухами борошно й усім цим тішились більш, аніж наукою.

Якось покликали Григорія на родинне свято до інспектора. Туди зійшлися сливе всі навчителі. Чекали ректора й єпископа, але вони не прибули. Тоді вечірка пішла жвавіш.

Хтось на старій фісгармонії вигравав церковні мотиви, хтось заспівав українську пісню, заспівав — і замовк.

До Григорія підійшов його колєґа з молодших кляс.

Розбалакались.

— Чому вам, колеґо, навчати якихось закордонних химер? — поспитав навчитель.

— Тому, що я вважаю це за краще.

— Але ви цим самим одходите од заведеного порядку.

— Його заводили такі ж люде, як я та ви.

— О, то ви високої думки про себе. Їх складали мужі світлого розуму, божеської думки. А ви хочете з ними зрівнятися.

— Яблуня повинна давати свій плід. На що ж людині його ховати.

— Не всяка яблуня добрі яблука дає.

— Але не всяка й свиня може на них як-слід розумітись.

Це було так спокійно й безневинно сказано, що колєґа лише здивовано подивився й не знав, чи ображатись йому, чи ні.

Відтак він мовчки відійшов і після того більш уже не звертався до Сковороди.

На третій день від єпископа прийшла грамота з ріжними повчаннями.

Прочитавши, Григорій почервонів, очі його гнівно загорілись.

Рішуче написав кілька слів на недбайливо відірваному клаптику паперу й передав послушникові.

Спокійно, з лукавою посмішкою розгорнув папірець єпископ, прочитав і знову між гнівом пробігла на устах тиха усмішка:

— Alia res spectrum, alia plectrum.

Згадав ці слова.

— Ах, собачий син. Одна річ патериця, инша — сопілка. От загнув чужака!

Тоді таксамо вийняв клаптик паперу, читко й поволі вивів кілька літер.

— Не живяше посеред дому моєго, творяй гординю.

Віддав папірець келейникові й замислився.

— Мабуть, утече. Це такий, що втече. А шкода хлопця. Щирий і завзятий.

Тоді поклав спокійно хреста на повні, мов жіночі груди, зітхнув і сів за папери.

Григорій дістав листа, таксамо насмішкувато розгорнув його, прочитав, усміхнувся й похитав головою.

— Ех, туполобі рясофори, годовані свині! Далеко вам, щоб нести високе насіння знання. Засохли, загрузли у власному гної!

— Відповіді, брате, не буде? — тихо поспитав послушник.

— Піди, поклонись своїому владиці і скажи, що Григорій пішов гуляти.

Після того хутко зібрав манатки, склав книжки. Прив'язав сопілку до пояса, розшукав свою високу карлючкувату палицю й вийшов.

Йшов легко, повільно, не почуваючи ваги на плечах.

Зустрівав по дорозі гурти селян, рясні сади, білі хатки, що тонули в них.

І всьому радісно по-дитячи усміхався.

У списках семинарії на виплату платні за той місяць проти імени Григорія Сковороди зоставалося порожнє місце.

— —

В Тамари Сковорода був недовго. Спочатку манив спокій чепурного маєтку, що привабливо визирав білими плямами крізь густі кущі яворів.

Найбільшу насолоду мав, коли міг одійти далеко від будинку на леваду й там, сівши під дубом, дивитись у безкраї обрії степів. Там виймав сопілку і зтиха вигравав любі мельодії.

Тоді степ прибірався в дивні смутні чари і, здавалося, вслухався в пісню самотнього пастуха.

А за всім тим усе дратувало в будинку.

Господиня була завжди заспана. Инколи, не соромлячись юнака, виходила у брудній одежі й довго і грубо лаяла кріпаків.

Сам Тамара, високий, повний чолов'яга, любив більше полювання, при кожній нагоді охочий був у товаристві випити й тоді голосно сміявся й розповідав непристойні анекдоти.

Що-тижня бували балі. На балі з'їздилися з усієї околиці пани, довго пили, шумно співали. А потім, розвалившись, де кому довелося, хропли, п'яні, до другого півдня.

А ввечір Григорій чув тихі сльози дівчат і придушені прокльони.

Щось дратувало всередині, й хотілось багато наговорити комусь образливих слів.

До хлопця був прив'заний. На повному, червоному обличчі зоріли чисті, розумні очі. Вдивляючись у них, думав инколи:

«Звідки вони взялися такі чисті? І як може зберегтися в них чиста душа, коли навколо така багнюка?»

Тому ревно беріг і охороняв його від усього, що було навкруги.

У вечірні часи, як небо сідало зорями на степові простори, йшов невідомою стежкою просто в темряву й думав.

Чому така нудьга переслідує його на кожному кроці? Чому не може осістись десь і жити мирно і в злагоді?

Хтось гнав назустріч загадковій усмішці, що лягла коло уст у дівчини, в тої дівчини, що пішла лісовою стежкою.

Чому вона так вабить до себе?!

І згадувалось іще ясно-глибоке небо вересня, коли йшов до київської бурси.

Чому завмерла та широчінь бажань?

Одного разу був особливо подратований на лекції з сином Тамари.

Хлопець одчув це і ввесь час насторожено чекав і плутався в відповідях.

— Слухай, у тебе свиняча голова на плечах, коли ти так міркуєш.

Ображений хлопець із очима, повними сліз, вибіг із покою.

За якийсь час з'явився ключник із повними баками.

Зневажливо усміхаючися, сповістив волю пана.

І таксамо з легкою усмішкою прийняв Сковорода панові слова й відійшов.

За ворітьми скинув чоботи й пішов, легко ступаючи в теплий літній порох.

З неба рясними гірляндами звисали зорі. Там вирішувалась велика загадка життя.

І боліло серце, що не може відчути і зрозуміти цієї останньої правди.

— —

На душу лягло багато ланів, підперезаних байраками, лісами, затишні хутори, поодинокі зустрічі і пригоди.

І все це змішалося, переплуталось. І в усьому цьому треба було розібратись.

Тому легко пішов на пропозицію зістатись у Харкові.

Там був бажаним гостем. Усюди багато говорили за нього. Григорій це знав, але не цікавився цим.

Відчував, що поволі в тиші хатньої праці злагодиться все, засне та хороблива нудьга, що повсякчасно ссала під серцем, і тоді простелеться рясна радісна дорога.

В чому зміст життя? В радости, у прийманні соняшних байраків, холодних ясних ранків, звідки зорить нове слово, нова пісня Відвічного.

Тому було приємно всмоктувати у власне серце нові соки життя й пити його.

І була приємна й перша перемога. Як легко тоді їхати, коли загнуздаєш своє тіло, своє життя.

Тепер усе складалось урівноважено, розмірковано, розраховано.

Вставав, як тільки червоний схід зазирав у віконце, зазирав і сміявся.

По тихих пішоходах ішов на прогулянку. Тоді був закоханий у радість.

І думки тоді були повні, свіжі, усі в росах.

Не міг утерпіти. Заходив до гаю й там, притулившись до деревини, сідав і впивався губами в сопілку.

І згуки самі йшли. Й нові мельодії виривалися легко з грудей, без задуми й без затримки.

Хто знає, звідки приходили вони?

Тихий струмок, росяне листя і збентежений соловейко вслухалися в цей радісний спів і несли цю добру звістку далі та далі.

Тимчасом у місті починався шум. Ішли перекупки на базар, заспані школярі й урядовці поспішали з околиць, гучно ляськав батогом пастух, кричав зорю вартовий москаль, і починали в соборі дзвонити.

Сковорода знехотя відривався від сопілки і йшов до додому. А розбурхані думки, поспішаючи, снували нову тканину.

І тоді була вщерть налита душа радістю. Хтось проходив свіжою стежкою між ним і ясними байраками, і по ній лилися свіжі, повні пахощів серпня соки.

— Все залежить од людини, — думав Сковорода: — її божеський розум все може осягнути, її воля може все перемогти.

Відтак люде, маючи в серці страх смерти, виховують себе в одній думці і вбивають її глибоким клином у своє серце. Й тоді та думка стає новою метою, що освітлює ввесь зміст життя.

Яка може бути нудьга, коли навколо усюди розсіяний світ Одвічного, його творчий дух?

Треба це відчути й повірити глибоко, на смерть.

З тою легкою мельодією, що напружує тіло, як гірське повітря, заходив до себе в кімнату й під вражінням усього пережитого складав нові пісні.

Вони йшли незнати звідки й сами складалися в рядки.

Нова гармонія зливалася в один могутній потік, що йшов у безконечність.

Потім попадав у напруження, що тратив розуміння часу і простору.

Вічність раптом застигала тоді в однім менті. І вже більш нічого не було. В обличчя дихав Одвічний, нерозгаданий, незрозумілий і наповнював серце ущерть.

І тоді ламалися маленькі стінки й розстилались по всіх просторах.

— —

Поволі, роздумливою ходою, в рудій чепурній свитці з широким коміром, не то чернець, не то дяк, не то бурсак, не то чепурний селянин — ішов на лекції до колегії.

Вони відбувались тоді зовсім далеко. Инколи в око западали поодинокі постати, котрі зацікавлено вдивлялися в обличчя чудної людини, що спокійно, роздумливо мандрувала з книжками під рукою.

Тоді Сковорода мимоволі кривився і швидче проходив.

У клясі вибірав і стежив очима, хто більш стежить за словами. знову було неприємно.

Тупі, зморені обличчя нудно вслухались у далекі, незрозумілі для них слова.

Тільки инколи перекидувався теплим поглядом із м'ягким мрійним юнаком Ковалинським — і тоді юнак, розчервонівши, схиляв набік голову і хутчій спускав очі на лаву.

— Друже Василю! Ти сьогодні прийдеш до мене.

— Коли лєкції скінчаться?

— Як і завжди.

І юнак знову хмурився й червонів.

Серед учителів сміявся, жартуючи розповідав, як він дригав ногами, коли його, звязаного, везли вдруге до Тамари.

І вчителі голосно сміялися.

Відтак поволі переходив до фільософічних дискусій.

І слова лились, наче щира, трохи схвильована дружня доповідь.

Увечері сідав за стіл. Кухлик молока, куплений на базарі окраєць хліба, яєчка. Як небагато потрібно людині!

Аби дух горів не вгасаючи.

Хтось стукав у двері.

— Ти вже прийшов, друже мій? Ну й чудово, чудово. Я кінчаю свою трапезу.

Юнак закохано стежив за Сковородою. Сковорода думав: «Все залежить од волі людини. Волею все можна перемогти.»

Йшли гуляти.

— Ти боїшся кладовища? Га? І досі?

Юнак червонів.

— І не сором!

— То ... моя тітка як померла, ще довго тінь її блукала, і часто кликала нас. Ми тоді дуже боялись. Думали, що за нами вона прийшла.

— Стультуси ви маленькі. Хибá ж може тінь, прах прийти до людей? Чому ж вона мусить змінитися, бути ворожа, чому вона по смерти мусить змінитися, коли живою була добра?

Так поволі прямували на кладовище.

Юнак намагався змінити розмову.

— Сьогодні, дорогий учителю, мені знову було сумно.

— А чого так?

— Боліло серце за вас.

— Знову щось брешуть?

— Кажуть, що ви перейняли німецьку єресь і хочете насадити її в нас. Дехто з люттю махав кулаками на вас.

Сковорода сумно хитав головою. Коло тонких вуст непомітно складалася болюча усмішка.

Вони проходили до кладовища. Крізь густі дерева проглядали білі мармури монументів, а поміж ішли прості деревляні хрести.

Десь далеко в степу сідало сонце. Темні разки лісів хмурились у густих промінням.

Світ був жовтий, кволий. Він поволі розстилався по рівних просторах, переплітаючися з густими тінями.

Сковорода глянув у далечінь і прищулився.

І раптом повстала в голові думка: хибá не нагадує захід сонця смерти всього світа.

Захід сонця. Вечір. Сумні мельодії вечірньої служби.

Це постійний натяк на смерть життя. Колись охолоне земля, і всі простори укриються крижаними горами, мертвими долинами, жовтими пісками.

Смерть велика, світова. Спокій і застиглість довічня й непорушна.

Чомусь холонуло біля серця. І знову виринала жовта, як піски пустелі, нудьга. Вона ширилася з глибин серця, розпливалася у просторах, заливала все холодним жовтим мороком і непорушністю.

Куди тікати від неї, куди тікати від самого себе?

Холод і нудьга. Нудьга в непорушности, застиглости.

— —

«Все це дурниці! Воля все переможе. Треба власну натуру добре загнуздати. Тоді нічого не буде страшно. Тоді розіллється рясно в душі голос ранкового Бога, Бога молодости, Бога народження світу, Бога юного, радісного, п'яного радістю Вакха.»

Так думав уранці Сковорода.

Увечері виступав ув авдиторії колегії. Перші слова лекції невиразно складались у голові.

Але коли ступив на катедру й оглянув слухачів, вони знову повстали:

— Увесь світ спить!

Та ще й не так спить, як то про праведника сказано: спить так, що як і впаде, то не розіб'ється.

Ні. Світ наш спить глибоко, мов прибитий. А наставники, пасущії Ізраїля, не тільки не будять, а ще й приговорюють: спи, спи — не бійся. Місце добре — чого боятися?

І справді, перед ним сиділи тупі, розчервонілі від жиру обличчя. Посходились більш із цікавости, для самої особи лектора, а не для змісту лекції. Сиділи і дрімали. І, певне, згадували смашну вечерю, грубі жарти і фильку.

Невже ж хоч одне слово до них дійде і розворушить сонну думку?!

— —

Шипіли скрізь радісно, перешіптувались, потирали руки.

— Чули, що Грицько говорив. От так штуку впоров! Усіх нас єретиками обзиває. Хі-хі-хі . . .

— Де, що, як?

— Як, а на лекціях. Хибá не чули?

— Це цікаво. Розкажіть.

— А як же, як же. Самого преосвященого так устругнув, що держись!

— Хі-хі-хі. А ґубернатор тільки радіє. «Це», каже «мій приятель, — Григорій — святий чоловік. Добре зробив, що одчитав годованих ченців».

— Ну, а що ж, ті мовчать? Ізлякались?

— Ні, чекають, що він далі скаже А я вам призна́юсь, — Ґригорій таки справді заразився єрессю. Так і тхне від нього німецьким вольнодумством.

— Ну, то вгатять його, сердешного, кудись у манастир.

Палили люльки й тихо розмовляли.

У жіночому гурті йшли свої розмови.

У затінку кольонади вимахували віялами, обговорювали останні моди з паризької майстерні й цокотіли.

— А він зовсім симпатичний.

— О, кругом мілашка!

— І ще зовсім молодий!

— А очі як горять, як у святого!

— Хотіла б я з ним ближче познайомитись.

— Він зовсім чудно живе.

— Так, так, як чернець.

— Ото — чернець! Він кращий од усіх ченців. У ченців ласі очі.

— Хотіла б я знати, як він із жіноцтвом поводиться.

— О, він його дуже боїться.

— Дивна річ.

— Кажуть, він тікає від жінок.

— Значить, він зовсім не знає жінок!

— Ха-ха-ха-ха . . .

— Що за питання!

— Цікаво! Це дуже цікаво.

Радісно, повільно плавав дзвін, як великий орел на сонці.

Сонце сміялось. Купалось у порохні дороги. Зтиха шелестіли явори.

Будинки міста ще спали.

З тихою посмішкою йшов Сковорода.

Спірався на високу карлючковату палицю, трохи нагинався вперед, витягуючи довгу шию, і сміявся.

Зацікавлено оглядав місто, наче вперше бачив його.

І йшов далі, за місто, на росяні простори.

Щось радісно холонуло в серці, холонула радість, міцніла, щоб навіки світити по всьому світу.

Тихо шепотів:

— Певне це, Господи, настав мій час.

І зхвильовано дитячим сміхом сміявся десь у глибині грудей.

По дорозі зустрів старого лірника.

Пристав до нього, поволі розбалакалися. Попрохав лірника заграти пісню. Лірник неохоче згодився. Сковорода почав грати своїх. Лірник почав услухуватись, нахиливши голову. Далі перейняв і заскиглив своїм голосом, хрипливим, повним нудної скарги.

Сковорода скривився, тихо засміявся, але промовчав.

Тепло попрощалися.

І довго лірник думав про чудну зустріч.

— Хто знає, може, янгол спустився в óбразі дивної людини, щоб навчити його цих пісень?

Лірник каявся. Більш не буде так багато пити.

А проте . . . . Велику слабість має людина.

— —

В затінку густої верби, недалеко розправи сиділи селяни, палили люльки й так собі розмовляли, перебіраючи старі, давно всім відомі думки.

На обрії широких шляхів з'явилась висока постать.

Постать наближалась, зростала. Балачки раптом стихли. Всі повернулись і почали вдивлятися.

І зав'язалась розмова.

— Хто б то був?

— Хто його зна. Якийсь прочанин.

— Або просто подорожній.

— Ні, то, гляди, чи не Григорій.

— Який Григорій?

— А Варсава.

— Сковорода?

— Атож.

— Хто ж то є?

— О, то дивна людина. Можна сказати свята!

— Хто ж він такий? Дурненький?

— Сам ти дурненький! То дуже розумна, вчена людина.

— Он як!

— Атож. Він, кажуть, учився по загряницях: і в Німеччині, і в Італії, і у Французів. Усі мови, які є на світі, зна.

— Куди ж то він простує?

— А Бог його знає. З села в село, з кінця в кінець. Скрізь ходить, усе бачить, усіх навчає.

— І ото так живе?

— Так і живе. Ні про що не дбає, тим і щасливий. Міг би мати чини великі, в пани проскочити.

— Кажуть, цариця сказала: «Чого тобі треба, рабе божий Григорію, усе дам тобі за твій розум, тільки скажи — озолочу тебе, зроблю великим паном». А Григорій поклонився й одрік: «Нічого мені не треба. Дай мені волю, щоб я ходив та простий народ навчав, як краще жити». З тим і зостався.

Тим часом постать наближалась. Всі, вичікуючи, слідкували.

Григорій наблизився, на хвилину спинився, привітався. Всі з глибокою пошаною зняли шапки.

— Стомилися, Григорію?

— А стомився, мої голуб'ята, стомився. Спека велика.

— Сідайте до нас та спочинете в холодочку.

— Ото спасибі!

Усі посунулись. Григорій сів, почав витирати хусткою шию. Хтось приніс кухоль води.

Григорій випив, витерся знову й оглянув гурт.

— Ну, що ж ви поробляєте тут, люде добрі?

— Спочиваємо тут, Григорію, в холодочку. Роботи немає — чекаємо жнив.

— А то так. Робота важка у жнива. Треба сил набіратися.

— А я вам так скажу, Григорію. Нема важчої роботи, як хліборобська. Робиш, як віл, а живеш у злиднях.

— Всяка робота, голубчику, важка, коли вона не по тобі, не до твоєї натури приладнана.

— Та тут приладнуй, не приладнуй, а легше не буде.

— Е, не кажіть цього. Як то так? Та хиба́ ж, коли ви любите це діло, та вийдете в поле по весні — рало тобі радісно скрипить, земля парує, небо чисте, жайворонок співає — Господи! благословляй тоді Творця за цю радість.

— А в животі вам так скрипить, що аж очі підводить!

Хтось голосно розсміявся.

— Е, ні, ні. Сміятись не треба. Хиба́ ж у цьому радість, щоб нас бити собі черево, лягти на піч, та рохкати, як свинюка. Як по вашому?

— Та воно й то не годиться. Та коли й з порожнім шлунком вийдеш у поле, то пищить, коли хочете.

— А по мойому, не треба ніколи за цим ганятися. Держалося б тіло було б здорове, та радість була б у душі. Більш нічого й не треба. Ніколи не слід ганятися за багатством, бо воно до загибелі думки доводить.

Селяни раді були зайвий час поговорити зо свіжою, цікавою людиною. Поволі встрявали в розмову, запитливо вслухалися. Балачка що далі ставала цікавіща.

Переходили до душі, до розмов про Бога, науку. Григорій розпалювався. Захоплено розповідав про все і в цьому відчував глибоку насолоду для себе.

Селяни поважно слухали, поважно міркуючи над усім, про що говорив Григорій, і сумно зітхали. Потім того хтось ісхоплювався і кликав Григорія до себе.

Той, ще кінчаючи розмову, байдуже згоджувався.

На лавці в кутку розкладав своє збіжжя, так просто, наче в себе дома, переходячи знову до розмови з господарем.

Увечір, як сідало сонце за шпилі, Григорій мандрував далі, витягуючи довгу шию вперед, наче нюхаючи далечінь.

Не було певної мети. Хапався за кожну нагоду, щоб іти далі й далі.

В цьому процесі постійної мандрівки, безнастанно мінливих краєвидів і явищ, і поодиноких подій мав глибоку, повну радість.

У полі, знявши бриля, на хвилину перепочивав, оглядався захоплено навколо і в глибокому хвилюванні благословляв увесь світ навколо.

— Чого мені, Господи, більш потрібно?

І тихо закохано відповідав:

— Нічого, нічого більше.

І все як у сиву далечінь, як тінь, ішла темна дівчина з тихою, загадковою усмішкою на вустах.

Тоді лягала тінь і на обличчя Григорія, як хмара, що легко перебігає по повних колосистих ланах.

— —

Одного разу Григорій вийшов зраня від одного селянина. Саме сталося так, що попав у сердиту, сварливу родину. Був свідком довгих колотнеч. Хотів заспокоїти, вгамувати, але сердита баба від його слів

іще більш репетувала. Тому Григорій вирішив яко-мога раніш вийти з тієї хати.

Вийшов у важкому настрою.

— Для кого несу знання, кому розповідаю слово живе?

Він пригадав багато подій із власного життя, свої розмови з селянами, з гуртами їх, з поодинокими людьми, що в них спинявся на спочинок.

Хто ж прийняв у своє життя все те, про що говорив Григорій?

Перед ним пройшло багато спогадів, але серед них уставали хиба́ одиниці, які буцім-то вірили йому і змагались іти слідом. І то тільки поволі.

— Яка ж користь тоді від усієї праці?

— Але що ж робити?

— Нічого, нічого. Мудрують, що простий народ спить. Хай спить. Хто спить, той прокинеться. А прокинеться — зрозуміє слово правди.

І все ж на душі було без міри сумно. Сердита баба стояла перед очима і розмахувала засуканими рукавами.

Дорога йшла рясними ланами.

Скрізь дрімало важке колосся жита, пшениці, похилене від роси.

Січний настрій злагоди й тиші сходив на душу.

І знову вставали обрії, вмиті, радісні в народженні нового дня, нового світу, нового життя.

Опівдня, коли вже сонце почало сідати, наблизився до якогось хутора.

Колись проходив повз нього, але в иншу пору і з иншого краю, і, хто зна чому, не звернув на нього уваги.

Хутір розлігся над долиною, що заросла вся густим гаєм. Внизу протікала річка в гущавині верб. По той бік видно було купу молодих берез.

Густий, свіжий сад, просторо розкидані оселі, чепурний будинок, і серед двору високий журавель над колодязем.

Чимсь мирним, спокійним, міцно збудованим віяло від цього хутора.

Григорій зацікавився, надійшов до самого саду й сів над канавою в затінку вишень.

Перед очима розстилалися зелені луки, кілька клаптиків полянок у гаю, в одному місці виблискувала вода.

І це все глибоко зачарувало Григорія.

Вийняв поволі сопілку й почав грати.

Не було певної мельодії, а так самі згуки пливли, спершу нескладно, наче шукаючи якоїсь стежки, і раптом склались у якусь нову, незнану ще мельодію.

І Григорій одчував у них і ті жалі, що останніми часами так непокоїли душу, й ту радість, що повніш, і повніш уливалася в груди.

І тоді віддався цілком новій мельодії, що несвідомо складалась у певні розміри. Одну хвилину прислухався, озирнувся навколо й тоді ще з більшою насолодою почав грати.

Раптом щось за лісою хруснуло. Григорій не звернув на це уваги.

Через кілька хвилин почув — хтось важко дихає над обличчям. Обернувся, підвів голову й мимоволі застиг.

Перед ним стояла висока струнка дівчина, вся в темному, з рясними разками намиста. На тонкóму смуглявому обличчі застигла м'ягка посмішка.

Темні очі горіли і сміялись.

Григорій від несподіванки зніяковів. В першу мить хотів було встати й тікати.

Але в виразі дівчини щось було знайоме. З глибин очей лився світ, якого давно вже шукав.

Скінчив грати й задивився.

І що-хвилини відчував, як сплітаються нові тенета, що наповнюють серце незнаною ще радістю, як весняним снігом тане серце.

— Я вам перебила? — поспитала дівчина.

І усмішка на вустах бризнула рясними промінням.

— Ні, нічого, — поволі відповів Григорій.

— Чому ж ви далі не граєте?

— Тому, що гра моя перейшла в нову музику, якої й не сподівався бачити.

— Шкода. А я так залюбки вас слухала. Слухала і слухала. І сміялась, і плакати хотілось, і не знаю, ще чого.

— А чого саме?

— Не знаю. Чогось смутного такого, не знаю, не знаю.

Вони замовкли. Дівчина зацікавлено оглядала чудного мандрівника і смутніла під його гострим поглядом, і не знала, що робити.

— Ти, дівчино, з хутора будеш? — поспитав Григорій.

— З хутора. Це наш хутір.

— Чи не можна в вас води напитися?

— А чому не можна? Ви зайдіть до нас та і спочинете, бо починається велика спека.

Дівчина зразу втекла. Через кілька хвилин вона вискочила у хвіртку й покликала мандрівника.

Григорій хутко пішов за нею, тихо посміхаючись.

Зпід комори вискочив здоровенний собака й почав завзято нападати, але за хвилину стих, улесливо вимахуючи хвостом.

Дівчина винесла кухоль води. Сковорода сів на ґанку і вдихав густі пахощі жоржин і троянд, що цвіли попід вікнами.

У дворі була тиша півдня, густої спеки. Тиша і спокій.

І лише дзвінкий, рухливий голос дівчини дивно порушував тишу двору, як голосний струмок, що гомонить у байраках.

На ґанок вийшов високий, із густими вусами, поперетиканими сивиною, чоловік і почав придивлятися.

— Здається, Григорій Савич?

Сковорода посміхнувся.

— Ну, як же . . . Я зразу впізнав.

Господар підійшов і міцно стиснув руку.

— Яка це радість у наш хутір випала! Чув, чув багато про вас. І думав: невже ніколи не доведеться побачитись? Як це ви заглянули в цей куток?

Але дівчина, розчервонівшись хутко почала оповідати.

— А, це ти, козо! Ну, спасибі тобі, доню. Це моя дочка Марійка.

Марійка уклонилася й почервоніла.

— Одним-одна дитина, — казав далі господар, — ще з війська привіз сюди, та тут і виросла. Стара померла, а вона тепер єдина розвага. Ну, заходьте, заходьте, будете дорогим гостем.

Хати були великі, просторі, на кілька покоїв.

В одній з них, на деревляній підлозі, стояла широка піч, кілька стільців, а по боках лави, полиці, мисники.

— Дуже я хотів поговорити з вами, порадитись. Чую: там і там ходить Сковорода, те то й те говорить, так то та так навчає людей. Думаю собі: невже ніколи не загляне сюди? Аж воно таки привів Бог. Власне, гора з горою не сходиться, а чоловік із чоловіком зійдеться.

Григорієві віддали невеличку хатину, що виходила на схід у густий сад. У вікна зазирали троянди, високі рожі, далі п'явся барвінок. Важкі жоржини в задумі задивилися в землю.

Григорій сів і прислухався.

Перший раз за кілька років, за довгий час життя опанувало нове несподіване бажання — дуже хтілося посидіти, спочити.

І як у якусь штучку, збіралися і йшли перед очима довгою стрічкою всі події мандрівного життя, рік за роком, подія за подією.

Ліг на ліжко і стежив за ними.

І було боляче — куди розгубилось, де розвіялось життя його... Як хвіст комети, що тане в холодних просторах.

Хтось голубив і пестив м'ягким спокоєм.

— Слава Богу, нікуди йти і сьогодні, й завтра, й позавтра.

За вікном м'ягко виспівувала Марійка.

Григорій із насолодою простягся на чистому ліжку і м'якo заснув.

— — — — — — — — — — — — — — — —

Як-инколи давить вантаж, що ліг на голову і міцними кліщами стискає серце, як хочеться позбутися його, схопитись і побігти на зустріч післивим хвилям вітру!

Вийти на луки і крикнути стоголосо на байраки.

Січно поцілувати бога Діоніса.

Після обіду Марійка вільна від роботи. Тоді в холодку під коморою пріє над граматикою, реторикою, фільософією.

Тонке чоло збірається у зморшки. За нудною наукою блискають бризьки юної радости і сміху.

— Скинути б усі думки, що сідають у душу, обтяжують її, як торбинки за плечима у старця, і побігти тоді на байраки, і втонути в дзвінкому сміху Марусі!

Марійка холодно, як молитви, шепоче.

А очі бігають по саду.

Бігають і пригадують: — над яром кінці саду вже спіють солодкі яблука; малини червоними зірочками визирають ізпід широкого листя; зпід густого укропу пахнуть огірочки. А там просто на леваду, під березину побігти і сміятись. Хай ловить довгоногий Сковорода!

Але за цими нудними лєкціями, Марійка знає, почне він говорити. Очі йому запаляться глибоким вогнем, блискучим і прозорим, як води весняних озер, де купаються білі хмари, як холодні струміні потока, що горять на сонці.

Тоді він незвичайний. Тоді він далекий-далекий.

І хочеться наблизитись до нього, впасти на коліна і слухати, як глибоку сповідь.

Тоді серце коханням хвилюється.

Тоді серце золотою музикою, повним зерном спадає в душу.

Тоді вони підуть удвох і будуть іти й іти.

Підуть до яру, ізійдуть на гору і знову спустяться й ітимуть долиною назустріч червоному засмученому заходові.

Він буде говорити, і слова його, як дивна музика, як далека пісня, що повстає зза обрію: чуєш, хвилюєшся, а слів не розбереш.

І то нічого.

Йти б тільки поруч, близько притулившись, і відчувати душу його і хвилюватись.

І намагатися, щоб попасти в ногу . . .

Відтак тоді, як спуститься місяць, млісним мережевом заснує землю, вони спиняються, в задумі прислухаються.

Тоді Григорій бере сопілку, сідає під деревом і грає.

Марійка забуває за все. За те, що вона кохає, що з цим треба ховатись, що він учитель-бурлака, безпритульний старець, а вона — гонорлива хуторянка, за все, за все . . .

Сяде, схилиться на руку і зіллється з музикою.

Музика — це тільки продовження слів його.

Це — тільки розплітання смутної канви, що в хвилівні клубочки зібралася коло серця.

Але з нею зливаються всі голоси байраків, долин, ланів і давніх-давніх споминів.

В один потік зливаються, і ллються в серце, і наповнюють його.

І тоді серце росте й росте і припадає запеклими вустами в холодне небо.

І тоді . . . тоді . . . Хай розірветься на дрібні шматочки й вогняними шарами розкинеться в холодних просторах.

Захолоне в маленьку, крижану грудочку радости.

А навколо після того порожнеча.

Ніч у хаті, як прірва, і в ній дрімають чорні кутки.

— —

Раз Григорій несподівано ввірвав пісню й поглянув на Марійку.

Вона в задумі кудись дивилася і плакала.

— Марійко!

Вона обернулася.

— Чого ти?

— Нічого. Це так.

Обітерла сльози й дивилась на нього крізь сльози радісно, в захопленні.

— Чого ти?

Марійка раптом притиснулась, нахилилась і поцілувала. Далі схопилась і побігла.

Григорій побіг за нею. Дігнав, припав да неї і в тихім шопоті почув слово — одне слово.

І злякано вирвався й побіг.

Відчував, як під боком теліпається сопілка, і все біг і біг . . .

Під гору задихався. Коли вибіг на гору, почув, що далі не може йти.

Спинився й важко передихав У сивих промінняхна тому боці яру сиділа похилена постать.

Скам'яніла, не рухалась, стиснула руками голову.

Тоді поволі повернув і пішов назад.

Марійка сиділа й нічого не помічала.

І в перший раз прокинулося глибоке почуття жалю й любови до окремої людини. І перший раз люде відійшли кудись далеко.

І захотілось притиснути й обігріти цю самітну, як молоденька гілка, дівчину.

Тої ночі в місяшних промінняхх, обнявшись, ішло ланами двоє янголів.

Були обидва чимось засмучені.

Але вели теплу, щиру розмову. Нічого не помічали навколо, не знали, куди йдуть.

Несли тиху звістку, що Бог благословляє землю.

— — — — — — — — — — — — — — — — — —

»В одній точці сходиться ввесь світ.

Коли трапиш на таку точку — прислухайся.

Коли відчуєш, як у твоїм серці голосно заспіває ця точка — знай: то є пуп землі.

І стань тоді і слухай.

То є пуп твого серця, то є пуп твого життя, пуп землі і всього, всього світа.

Тоді знай: нікуди більш тобі поспішати.

Стань, і слухай, і дивись — ніхто тебе більше не зворухне.

А навколо тебе стануть кружляти сонця і планети, і понесуться кудись у далечінь.

А навколо тебе вітри рватимуть хмари й землю у клоччя.

А навколо тебе тікатимуть люде на колісницях, що торохкотітимуть на баских конях. А инші будуть гнатися за ними.

А навколо тебе буде стогін, і крики, і прокльони.

І ліс буде густо співати, і місяць укриє його своїм білим простиралом.

То буде голос Бога, то буде творча пісня його.

Стій, і слухай, і вбираї у своє серце.

Хай воно співає нові й нові пісні.

І нікуди більше тобі поспішати.»

Так думав Григорій у тихій хатині пана майора.

— — — — — — — — — — — — — — — — —

Марійка підбігла до старого, поцілувала в рудий густий вус й дзвінко засміялася.

А тоді відбігла і дратувала його.

— Чого це ти, доню?

— А так, не скажу.

— А що ж ти хочеш сказати?

— А впіймайте, тоді скажу.

Майор розсміявся.

— Ну, так ніколи не скажу, коли будете сміятися. Вгадайте краще.

Майор знизав плечима.

Тоді підбігла, обняла й почала шопотіти.

Сказала останнє слово, лише встиг догадатися старий майор, і втекла.

І тоді ходила осторінь, прислухаючись, що буде говорити старий, рвала листя малини й несміливо поспитала.

— Ви не сердитесь, татусю?

— Хиба́ ж можна сердитися, доню, на тебе. Ти в мене єдина. Коли маєш щастя в ньому — хай Бог благословляє.

І потім почав у задумі ходити.

Марійка підійшла, заглянула в обличчя.

— Чого ви такий смутний, тату? Що вас непокоїть?

— Ні, не смутний. А так, засумувалося; не знаю, чи радіти, а чи боятися.

— Що ж тут страшного?

— Бачиш, коня-скакуна трудно вдержати на припоні.

— То що ж ви думаєте?

— А що, як він візьме та й утече. Від нього можна сподіватися.

— Хиба́ ж це можна, коли він кохає мене!

— Все може бути, коли в нього така натура.

— Ні, ні! . . . Цього ніколи не буде!

Старий роздумливо казав далі:

— Сказати й те: боятись, що нічого буде їсти — нема чого. Хвалити Бога в господарстві всього досить. А тільки, чи з'умієте ви повести як-слід. Трудно Григорієві за це діло братись.

— Ну, тоді я поведу. Я змалку звикла.

— Ну, хиба́ так. Аби в самих була злагода.

І раптом старий повернувся, задивився довгим теплим поглядом і міцно поцілував.

— Ну, хай Бог помагає. Живіть і будьте щасливі!

Марійка вирвалась і втекла в гущавину саду.

Ходили обоє по споришевій доріжці у дворі.

Знали, що треба докладно побалакати про найважливіще, й не насмілювались.

Григорій докладно розповідав, що за кордоном при астрономічних обсерваторіях закладені станції, де стежуть за вітрами і можуть заздалегідь угадати погоду.

Старий слухав і дивувався.

Далі почав говорити про господарство.

— Цього року має бути добрий урожай. Од скотини й пасіки можна сподіватися доброго прибутку. На осінь треба частину всього продати і в Харкові поярмаркувати. Марійка вже підростає — треба віно готувати.

Григорій мовчки слухав.

— Та воно то все гаразд, хвалити Бога. Коли б тільки чоловік трапився добрий. Щоб і донька була щаслива, і господарство до-ладу.

Григорій сміявся й потакував.

— Ти ж подумай, Григорію. Для кого я турбувався, для кого я дбав? Щоб донька моя була нещаслива, у злиднях провела свій вік?

І знову Григорій мовчав. Старий подивився скоса на нього й почав ходити, про щось міркуючи.

Далі підійшов, поклав Григорієві руки на плечі й почав гостро і важко дивитися.

— Слухай, друже любий. Я все знаю. Марійка за все розказала. Що ж ти мені скажеш?

— Те ж саме.

Старий мимоволі засміявся.

— Та хиба́ ж ти знаєш, що вона сказала?

— Та догадуюсь.

Григорій почервонів і зніяковів.

Старий розчулився.

— Слухай, Григорію! Я тебе люблю, як сина, як рідну дитину. Що ти, що Марійка — то ви обоє мені рідні. І хотів би я, не знаю й як вам щастя. А тільки, признаюсь по щирости, боюсь. Боюсь за тебе, за неї. Знаю, що душею зійдетесь, полюбитесь і будете у злагоді жити. А як ви поведете господарство? Знаю, що тобі, брате, важко буде.

— Не знаю. Тільки ви рідніщі за рідних мені.

— Спасибі, голубе, спасибі, Твоя душа мені як ластівка, як осіння зірка. Тільки боюсь.

— Не знаю. Не скажу. Будемо старатися.

— Ну, спасибі й за це. За щиру правду. А як придивимось, побачимо.

Мимоволі руки простяглися одному до другого, і вони поцілувалися.

І тоді почали легко й не соромлючись про все говорити.

Одним лукавим оком визирала за комори Марійка й комусь показувала язика . . .

— —

Дні минали одноманітно — спокійні, ситі, насолоджені. Поволі готувались до весілля. Про це довго раз-у-раз міркували.

Григорій устрявав потроху в роботу.

Одного разу поїхав із валкою продавати зерно до міста на базар. Зерно продав, але, як виявилося, дуже дешево.

Старий не гнівався. Лише сказав:

— Як так будеш, сину, хазяйнувати, швидко переведеш худобу.

Григорій нахмурився, почервонів і мовчки вийшов.

Другого разу чув, як старий гримав на старого робітника Петра. Петро, похиливши голову, покірно слухав догану.

Але, коли відійшов старий, Петро припав до присінка й заплакав.

Григорій почав розважати, але Петро мовчки відійшов од нього, не сказавши і слова.

І це теж не подобалось.

Марійка стала чомусь усім вередувати. Вже не вчила так завзято ні реторики, ні піітики.

Одного разу, коли Григорій почав домагатися відповіді з піітики, розсердилась, розплакалась і втекла.

Григорій сумно подивився услід їй, поволі поскладав книжки й пішов із двору.

Вийшов на леваду й далі йшов поволі, похиливши голову.

Відчував, як вітер зтиха студив одкриту голову, як легко шелестіла під ногами трава.

Як приємно було зоставатися на самоті й розібратися поволі в усіх тих думках, що так неспокійно позасідали в голові.

Що це має статися? Щастя?

В маленькій клітці співає пташка. а полетіти в небо, про яке співає, не може!

Де ж тоді воля?

Цілий рій думок і дрібних турботів міцними тенетами обплітали душу.

Хибá ж можна степового скакуна вдержати на припоні?

Маленький пуп земний — центр і зміст усього життя.

А навколо пупа немає руху.

А навколо пупа задубілість, застиглість, непорушність.

Немає бур, немає туч — маленькі кузочки поволі колупаються в землі.

Навколо пупа велика світова нудьга.

Ось вона повстає з обріїв, розливається по небу. І небо стає жовто-сірим і раптом спускається на землю й заливає всі долини, байраки, степові простори, поперемережувані лісами — вкриває жовто-сірими потоками.

І степи раптом сохнуть. І ліси в'януть і осипаються.

Велика, неосяжна нудьга.

Куди тікати від неї?

Радість у безконечному руху, в безнастанно-мінливих вражіннях, радість у буйній творчости духа.

Куди тікати від обсмаленої, згорілої землі?

Було чомусь до нестями важко. Палкий вітер дув ізо сходу, і в його хвилях не було чим дихати.

Тоді впав у затишному байраку на траву і так лежав непорушно.

Густі пахощі щебреця і шавлії входили у груди і студили розпалені думки. М'ягко шелестіли шовкові листочки.

На маленькому клаптику землі хтось творив велику містерію, спізнавши голос Бога.

Від того раптом стало спокійно.

Раз-по-раз увіходили у груди тихі хвилі злагоди й гармонії.

Але перед очима стояла велика сіра пустеля.

Обійти її й покинути, зоставивши самітні голоси — хай плачуть над згорілими ланами . . .??

За що? Що винні вони?

Великими важкими літерами виринули далекі слова:

«Коли хочеш служити мені, залиши дружину й оселю свою, і йди слідком за мною».

Якось одна маленька думка поспитала:

— А чи це ж по правді? Великою жертвою поодиноких хочеш маленьку радість дати всім?

І не було відповіді на це.

— —

Коли повернувся додому, було вже над полудень.

Марійка, наче відчувши свою провину, уважно ходила за ним.

Побігла і принесла з льоху сметани, нарізала хліба, покликала до столу батька. І сама жваво розповідала ріжні дрібниці.

Але балачка чомусь не клеїлася.

Ввечір довго сидів на ґанку Григорій і щось думав. Ніч тиха спадала на землю, як далека степова пісня.

Захід був тонкий, і на тлі його довго сумували стрункі молоді берези.

І потім поволі-поволі випростався місяць.

Зітхнув, роздивився й почав приськати на всі боки молочно-зеленою піною.

І вкрилися білою жалібною наміткою далекі простори.

Марійка підійшла і глянула винувато на Григорія.

Григорій зустрівся з поглядом її. Встав.

Мовчки, не сказавши одне одному слова, вийшли в сад.

А коли вийшли на долину, балачка сама собою розпочалася. І як перший раз, наче відчуваючи, що це в-останнє, Григорій довго й тихо говорив.

Хотів зоставити в душі глибокий слід, яким не повинен був ніхто пройти, на якому не повинні були зрости ні найменші чужі рослини.

Марійка з трівожно-зляканими очима вслухалась, хотіла щось розгадати в цих весело-мрійних очах — і не могла дізнатись останньої правди.

І таксамо, як і перший раз, сіли на тому самому місці, і Григорій заграв у сопілку.

І пісня його пішла довгою скаргою в місяшно-туманних просторах і десь розтанула.

Марійка, схилившись на руки, слухала в важкій задумі.

Але раптом схаменулася:

— Що це, Григорійку, що це? Хиба́ в-останнє?

Григорій мовчав.

— Слухай, братіку, не треба. Не треба більш. Ходім краще додому.

Григорій мовчки погодився. Встав, і погляд у його був сумний, похилений у землю, як важке ґроно винограду.

І знову дві довгі тіні простяглися долиною на той бік яру.

Два засмучені янголи, притулившися близько, тихо йшли ланами кудись у місяшні тумани.

Голови їх були схилені додолу.

Тужили, що втратили добру вістку Бога на землі.

І коли прийшли до комори, впилися сумними поглядами одне в одного.

Одна душа поспитала:

— На віки?

— На віки! — відповіла друга.

І тоді довгим-довгим обмінялися поцілунком.

І обидві душі сказали:

— На Голготу! На колючі терни! На криваві квіти!

І розійшлися.

Було морозяно. А коли морозяно, хочеться кудись утекти, не думаючи, не жалкуючи над тим, що маєш покинути.

Ні, в хатині було тепло.

А на серці морозяно.

Григорій поволі складав своє збіжжя й почував, що серце тремтить од холоду.

А місяць зазирав у вікно, наче стежив за злодієм.

Григорій вийшов. Трівожно рипнули двері. Григорій тихесенько причинив їх.

Надворі було вже росяно. Повертало на ранок.

Хвилину вагався. Далі рішуче повернув і пішов у комору.

Там спала Марійка.

Григорій обережно прочинив двері, придивився в темряву.

На м'ягких перинах розкинулось біле пружаве тіло.

На устах застигла тиха місяшна усмішка, як спомин про останні хвилини життя.

Ноги безтурботно розкидані. Біла сорочка закотилася поверх колін і лягла червоною мережкою, як густим соком винограду.

І звідти — смугляве, ніжне тіло з п'яними обрисами ліній.

Щось ударило в голову. Щось ізмішалося в місяшнім тумані.

І хутко-хутко закружилося й попливло в радіснім вихорі в далечінь, у зелено-місяшну прірву.

Веселий чорнобородий Діоніс — борода м'ягка, як шовк — наливає в келих червоного вина і сміючись, примовляє:

— Пий!

— Хто ти?

— Я первосвященик життя! Пий!

І було радісно летіти в п'яній парі вина і спускатися у прірву.

— Хто скарав мене, що я входжу у святая святих?

— Хто, як не ти, Боже, створив цю божу красу?

— Будь благословенна на віки!

І з неймовірним болем одрізав гострою думкою:

„Не може вмістити всього людське серце."

І знав, що для нього відрізано якийсь великий, виноградний шлях життя.

Став навколішки і припав гарячими вустами у м'ягкі теплі лінії смуглявої ноги.

І побачив тоді якусь страшну таємницю.

Дівчина солодко зітхнула, повернулась набік і ще глибше впірнула в сон.

І в безтямі, тиняючись, хапався за одвірки й шепотів:

— Боже! Боже! На Голготу! . . .

. . . . . Кудлатий собака лащився і провів із двору.

— —

Ранок був похмурий. На сході густилися хмари, чим далі розпускалися по небу, заволікаючи густими сизими ковдрами.

На дорозі лежали холодні роси.

Тихий вітер вихоплювався инколи з високих житів і грався на обскубаній придорожній травиці.

Ішов поволі, у глибокій утомі, важко схиливши голову.

Инколи, хитаючися, звертав набік. Тоді спинявся на хвилину. Очуманіло оглядався, не знаючи, куди йти далі.

А потім безсило тюпав уперед.

В одному місці згадав, що забув на хуторі шапку.

Повернувсь. Подивився.

Від хутора було видко тільки кілька клаптиків будинків.

Постояв, махнув рукою й пішов далі.

Опівдні прийшов у якесь село. Зустрів селян, які привітно його закликали до себе. Сів і почав, жартуючи, розмовляти.

І від того було без міри солодко. Солодко відчувати, як хтось просвердлює серце, а звідти ллється тепла кров. Краплиною спадає на дно криги. І тому сміявся. Думав: „Хай розростається крига".

Коли відходив од селян — одчув себе знову юним бурсаком. І хотілося зразу бігати, грати в коня, сміятись, за кимсь ганятись, ловити когось.

— Це божеський рух. Це божеський прояв життя.

Думав: куди його йти далі? Згадав, що давно не був у Ковалинського. Рішуче повернув і пішов туди.

Жваво вибірався нагору.

А селяни стежили за ним очима й говорили:

— Кажуть старі люде, що хутко повинен прийти святий чоловік, що буде праведного життя й почне навчати темних людей. Буде він знати всі науки, буде навчати святого письма. Біблію на-пам'ять читатиме. І ходитиме з села в село, з хати до хати. А помре під тином, як старець.

І за ним сумно, з трівожною загадковістю стежили, доки не сховався за обрієм.

В Ковалинських зустріли Сковороду тепло, привітно.

Багато розпитували за все життя, вважливо ставилися до що-найменших дрібниць.

І Григорієві було приємно перебувати в цьому затишку, як у теплій ясній хаті після блукання в дорозі в осінню нічну годину.

І він залюбки за все розповідав. Лише промовчав про останню пригоду на хуторі в майора.

Але хутко Григорій помітив одну рисочку, що неприємно вразила.

І друг Ковалинський став зовсім не той. У нього була хороша, щира дружина, діти, що дзвінко щебетали в покоях.

Було помітно, що за всякими розмовами з Григорієм, усе-таки Ковалинський часто відривався до родини, і там більш сердешно до всього ставився, і всім більш цікавився.

І це вражало Григорія.

Тому пробув там недовго.

Гість — згадав стару свою думку — що таке гість? Людина, яку тепло зустрічають, радісно вшанують. Але все ж таки і зустрінуть, і проводять, як гостя, як чужого.

Усюди й завжди чужий і самотний.

Як відбитий од табуна журавель, що блукає в тузі й самоті осінньої пори по сірих ланах.

Хутко зібрався, й як не вмовляв Ковалинський, рішуче попрощався і повернув знову на Полтавщину.

По дорозі згадав старого пасішника, з яким зустрівся давно-давно, коли тільки повертався зза кордону, і поволі помандрував до нього.

Той найкраще за все зрозуміє. Тому можна за все розказати.

Ішов спокійно, впевнено, спираючись на високу палицю й витягши довгу журавлячу шию вперед.

А під боком теліпалася сопілка.

Спокійно оглядався навкруги і знову вбірав великий, ріжнобарвний прояв життя в душу, як могутню гармонію Творця.

На серці було спокійно й радісно.

Радість. Що таке радість? Ось холоне серце. Останні краплини крови сідають на кригу. А тоді стає серце крижаним. На ньому замерзає навіки радість, щоб світити в білих промінях по всьому світу.

Світити в мандрівці, великій, безперестанній.

Життя, як комета, що п'яна в радісному блуканні світами й не знає свого постійного шляху.

Десь розпалиться, засяє великим вогнем і потім розсиплеться на дрібні шматочки — в туманність.

Щоб знову родилося сонце, нове сонце й по-новому засяло світові.

І так од віку й до віку.

А хто розкаже мінливу казку мандрівної комети?

Полтавщина, 1923 р.